

I. Концептуальні проблеми місцевого самоврядування в умовах воєнного стану

Олександр Батанов

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
провідний науковий співробітник відділу
конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0239-4539>
batanov_olexandr@ukr.net

УДК 340.5

ЛЮДИНА В МІСЦЕВОМУ САМОВРЯДУВАННІ: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

АНОТАЦІЯ. Стаття присвячена особливостям і проблемам реалізації прав людини у сфері місцевого самоврядування в умовах викликів воєнного стану та російсько-української війни. Повномасштабне збройне вторгнення РФ суттєво вплинуло на стан реалізації прав людини загалом і в територіальних громадах зокрема. Реальне місцеве самоврядування, децентралізація влади та права людини, їх реалізація та захист – нерозривно пов'язані між собою феномени та процеси. Попри суттєві економічні, соціальні, екологічні та інші проблеми, зумовлені воєнним станом, децентралізаційні процеси в Україні, започатковані у 2014 р., не припинилися. Територіальні громади, формування та розвиток правосуб'єктності яких є головною метою реформаторських процесів, поступово набувають рис повноцінних суб'єктів місцевого самоврядування, основних носіїв його функцій і повноважень, активних учасників господарсько-економічних, соціально-культурних, екологічних, інформаційних та інших муніципальних відносин. Зміст цих відносин насамперед утворюють муніципальні права людини, тобто ті суб'єктивні права, реалізація, а подекуди й захист яких зумовлені особливостями життєдіяльності територіальних громад. При цьому відзначено, що актуальність дослідження людського виміру місцевого самоврядування та децентралізаційних процесів зумовлюється новими викликами для нашої держави, спричиненими повномасштабною збройною агресією РФ. Тому уже сьогодні існує потреба наукового аналізу та подальшого вирішення проблемних питань, пов'язаних із забезпеченням реалізації прав людини як жителя – члена територіальної громади, здійсненням системних заходів для їхнього захисту в умовах не лише національно-безпекових викликів, а й у контексті перспектив повоєнного відновлення та забезпечення сталого розвитку територіальних громад.

Метою статті є окреслення особливостей людського виміру місцевого самоврядування в умовах російсько-української війни.

Акцентовано увагу на тому, що існування в умовах воєнного стану системних проблем, передусім економічного, соціального, культурного, екологічного, інформаційного тощо характеру, які стосуються повноцінного функціонування територіальних громад та з часом відбудови зруйнованої муніципальної інфраструктури, вказує на вагомий роль і значення місцевого самоврядування у процесах реалізації більшості прав людини. Своєю чергою саме

права людини зумовлюють зміст і спрямованість діяльності усіх суб'єктів системи місцевого самоврядування у різних сферах муніципального життя.

Наголошено, що російсько-українська війна кардинально відбилася на пріоритетах діяльності багатьох територіальних громад в Україні. Нові економічні, соціальні, культурні, екологічні, інформаційні проблеми та інші виклики муніципального життя зумовлюють необхідність формування інноваційних підходів щодо правозахисного потенціалу та людино орієнтованої спрямованості діяльності муніципальної влади з точки зору забезпечення інституційної та процесуальної гарантованості захисту прав людини – члена територіальної громади, основних напрямів удосконалення муніципальної правозахисної діяльності тощо. У цьому контексті у статті акцентовано увагу на тенденціях розвитку територіальних громад, законодавства про місцеве самоврядування та муніципального права в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: місцеве самоврядування; децентралізація; права людини; територіальна громада; питання місцевого значення; повоєнне відновлення; муніципальна реформа.

Метою реформи у сфері децентралізації влади, яка розпочалася зі схваленням Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні від 1 квітня 2014 р.¹, є формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення й підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, надання високоякісних і доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, задоволення інтересів громадян у всіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад.

Реформа з децентралізації дала поштовх до формування ефективного й найбільш наближеного до людини інституту публічної влади – місцевого самоврядування. Останнє десятиліття, особливо й насамперед останні два роки, Україна стикається з найбільшими в її сучасній історії викликами. У надважких умовах російсько-української війни територіальні громади довели свою стійкість, а децентралізаційна реформа – ефективність та перспективність. Тому навіть під час повномасштабної війни, в умовах воєнного стану, децентралізація залишається важливою складовою суспільних і державотворчих процесів.

Серед усіх реформ, які ініціювалися та відбувалися в сучасній Україні, саме реформі у сфері децентралізації влади завжди відводилась особлива роль. Реалізація більшості з вітчизняних реформ безпосередньо залежала, залежить та завжди залежатиме від стану організації та ефективності функціонування місцевого самоврядування, яке, як організаційно відокремлене і функціонально незалежне від державної влади, є найбільш наближеним до людини рівнем публічної влади, функціонально-телеологічно спрямованим передусім на реалізацію і захист практично усіх інтересів і запитів населення, що забезпечується за допомогою нормативно-правового закріплення гарантій реалізації прав людини та відповідальності публічної влади.

¹ Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>> (дата звернення: 10.05.2024).

Останніми роками спостерігаємо колосальний науковий інтерес до питань місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Зростає кількість оригінальних та інноваційних досліджень з проблематики децентралізації, її сутності, змісту, принципів і функцій, тенденцій її розвитку, рецепції позитивних зарубіжних муніципальних практик і міжнародних стандартів місцевого самоврядування, тенденцій розвитку муніципального права як галузі права тощо². Формування доктрини та практики муніципального права є своєрідним детектором розвитку демократії в Україні, що концентрує в собі усі найскладніші суспільно-політичні, господарсько-економічні, соціально-культурні та інші проблеми перехідного періоду, віддзеркалює його суперечливість, незавершеність і невизначеність багатьох процесів та рішень. Багато цих та інших питань муніципальної доктрини вже тривалий час перебувають у фокусі уваги вітчизняних науковців, завдяки науковим розвідкам яких відбувається доволі активний творчий пошук нових методик, підходів до аналізу муніципально-правових явищ та процесів³.

У цьому контексті особливого значення набуває проблематика людино-вимірності реформи у сфері децентралізації, її життєтворчої ролі і значення в умовах воєнного стану, повномасштабної збройної агресії путінської Московії проти України та триваючої понад 10 років російсько-української війни. Так, у Декларації Конгресу місцевих і регіональних влад Європи 6 (2023) “Роковини війни Росії проти України” (Страсбург, 21–23 березня 2023 р.) не лише визнається, що ‘українські селища, міста та області, їх обрані керівники та інші представники місцевої та регіональної влади діють як справжня “друга армія” і доводять свою неабияку стійкість перед обличчям трагедії війни’, а й віддається ‘належне ключовій ролі, яку місцеві та регіональні органи влади в Україні відіграють у подоланні катастрофічних гуманітарних наслідків, з якими стикаються їхні громадяни, а також у згуртованості та підтримці, яку вони проявлять одне до одного’⁴.

Людиноцентризм як своєрідний мегатренд сучасності в місцевому самоврядуванні підкреслювався ще в Рекомендації Конгресу місцевих і регіональних влад Європи 280 (2010) про роль місцевих і регіональних органів

² О Батанов, Р Бедрій (ред), *Децентралізація публічної влади в Україні у контексті зарубіжного досвіду та євроінтеграційних процесів* (СПОЛОМ 2021); О Батанов (ред), *Конституційно-правові проблеми місцевого самоврядування та децентралізації публічної влади в Україні* (Талком 2021).

³ Свідченням того є, зокрема, підготовка 2020 р. за нашою науковою редакцією окремого номера журналу “Право України” зі спеціальною темою “Доктрина муніципального права України”. Див.: М Баймуратов, Б Кофман, ‘Муніципальні права людини як нова константа національного муніципального і конституційного права’ [2020] 10 Право України 63–80; О Батанов, ‘Концептосфера муніципального права’ [2020] 10 Право України 13–31; Н Верлос, ‘Рецепція у муніципальному праві’ [2020] 10 Право України 110–122; І Галіахметов, ‘Транс- і міждисциплінарні підходи пізнання предмета та методу муніципального права України’ [2020] 10 Право України 32–48; П Любченко, ‘Муніципально-правові відносини: поняття, сутність, види’ [2020] 10 Право України 49–62; Н Мішина, К Головка, ‘Тенденції систематизації муніципального права України’ [2020] 10 Право України 97–109; В Стрільчук, ‘Муніципальні права особистості: аналіз крізь призму глобалізаційних та інтеграційних процесів’ [2020] 10 Право України 81–96.

⁴ Декларація Конгресу місцевих і регіональних влад Європи 6 (2023) «Роковини війни Росії проти України» (Страсбург, 21–23 березня 2023 р.) <<https://rm.coe.int/declaration-6-the-anniversary-of-russia-s-war-against-ukraine-ukr/1680aaab0d>> (дата звернення: 10.05.2024).

влади в дотриманні прав людини від 19 жовтня 2011 р., у якій, поряд з іншим, особливо наголошувалося, що ‘демократія і права людини є взаємозалежними, причому демократія, у тому числі на місцевому та регіональному рівні, не може існувати без безумовного дотримання прав людини’⁵. У цьому ж документі закріплено, що ‘місцеві і регіональні органи влади повинні виконувати ті обов’язки, пов’язані з правами людини, які випливають з міжнародних зобов’язань держав-членів, при цьому тільки в рамках своїх місцевих / регіональних повноважень’. Зазначалося, що ‘місцеві та регіональні органи влади є не тільки представниками центрального уряду – вони забезпечують права людини одночасно з тим, як здійснюють місцеве самоврядування’, а ‘ефективне управління є таким управлінням, яке засноване на дотриманні прав, при цьому виконання обов’язків, пов’язаних з правами людини, є тим викликом, подолання якого може зміцнити демократію на місцевому рівні’⁶ тощо.

Доволі рельєфно екзистенційні роль і значення місцевого самоврядування у процесах реалізації та захисту прав людини набули закріплення в Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України від 24 березня 2021 р.⁷, ухвалення якої зумовлено необхідністю вдосконалення діяльності держави щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини, створення дієвих механізмів їх реалізації та захисту, розв’язання системних проблем у зазначеній сфері. Так, метою Стратегії проголошується забезпечення пріоритетності прав і свобод людини як визначального чинника у процесі формування та реалізації державної політики, здійснення повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Вказувалося, що результатом реалізації Стратегії має стати запровадження системного підходу до забезпечення прав і свобод людини, узгодженості дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, суб’єктів господарювання, створення в Україні ефективного механізму реалізації та захисту прав і свобод людини, усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі порушень, виявлених Європейським судом з прав людини.

Про унікальну роль місцевого самоврядування у процесах реалізації та захисту прав людини свідчить формування та практичне здійснення системи вимірювання індексу реалізації прав людини на місцевому рівні, що є спільним проектом Української Гельсінської спілки з прав людини та Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Цей проект, перші результати якого були презентовані ще у грудні 2016 р., побудований за міжнародними принципами “Human Rights Indicators” та є уніфікованим механізмом оцінки дієвості місцевої влади у сфері забезпечення прав та по-

⁵ Рекомендація Конгресу місцевих і регіональних влад Європи 280 (2010) про роль місцевих і регіональних органів влади в дотриманні прав людини (переглянута) від 19 жовтня 2011 р., Досвід децентралізації у країнах Європи: зб. док. (пер. з іноз. мов., Ін-т зак-ва Верховної Ради України 2015) 200–202.

⁶ Там само.

⁷ Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021 <<https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537>> (дата звернення: 10.05.2024).

треб громади. Мета цієї ініціативи – оцінити стан дотримання прав людини в межах компетенції органів місцевого самоврядування в низці регіонів і в адміністративних одиницях різного рівня. Своєрідний “паспорт” дотримання прав людини має стати підставою для наступних кроків і у сфері навчання державних службовців, і у сфері більш пильного контролю місцевої громади за діяльністю місцевих органів управління⁸.

Враховуючи зазначену людино орієнтовану місію місцевого самоврядування, без перебільшення, саме децентралізація та самоорганізація територіальних громад тисяч сіл, селищ і міст з перших хвилин вторгнення стали одним із найвагоміших чинників національного спротиву ордам споконвічного ворога, а в умовах викликів воєнного стану – одним з устоїв демократії та соціально-економічного розвитку.

Отже, в умовах викликів сьогодення права людини стали не лише однією з ключових проблем юридичної доктрини, а й практики конституційного правокористування, особливо в аспекті сутності та явища публічної влади в цілому та насамперед муніципальної влади, зокрема, її принципів, завдань та функцій, основних напрямів децентралізаційних процесів, здійснення соціально-економічної та культурної політики в селах, селищах та містах, боротьби з екологічними загрозами на муніципальному рівні, формування цифрової спроможності територіальних громад тощо, у тому числі й насамперед в умовах викликів російсько-української війни та воєнного стану.

Підкреслюючи важливість і значущість забезпечення та захисту прав людини на рівні міжнародно-правового та національного, насамперед конституційного, регулювання, вважаємо, що найбільш рельєфно проявляється та має апробацію ідея цінності людської особистості, її прав і свобод, життя та гідності, на локальному рівні – у межах місцевого самоврядування та процесах інституціоналізації муніципальної влади. Адже визнання та становлення в Україні місцевого самоврядування, глибокі економічні й політичні перетворення у суспільстві й формування на цій основі нової демократичної державності безпосередньо пов’язані з виробленням і практичною реалізацією принципово нових для нас підходів до прав людини, до вирішення як загальнодержавних, так і регіональних, а також місцевих проблем у цій сфері.

Саме місцеве самоврядування має створити умови для виникнення, формування та, в умовах викликів і катастрофічних наслідків російсько-української війни, збереження в територіальних громадах і загалом у суспільстві відчуття громадянськості – однієї з тих базових цінностей, які лежать у основі соціуму. Як зазначає В. Горбатенко,

розуміння громадянськості як сукупності високорозвинених моральних якостей суб’єкта передбачає: зрілість політичної і правової свідомості; почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу; усвідомлення себе як

⁸ Індикатори місцевої правозахисної паспортизації: Інструмент моніторингу та оцінювання діяльності місцевої влади щодо реалізації та захисту прав людини [Науково-практичне видання] (Українська Гельсінська спілка з прав людини 2017); А Галай (ред) Інструмент моніторингу “Місцевий індекс прав людини”. Версія 20.10.2018 (УГСПЛ 2018).

повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни. Громадянськість, громадянська позиція людини пов'язані з почуттям гордості за свою країну, її традиції, звичаї, символи (герб, гімн, прапор), з повагою до прав та обов'язків громадянина, до конституції держави⁹.

У цьому сенсі громадянськість консолідує суспільство та зміцнює державність, вона лежить в основі колективізму, детермінуючи життєздатність громадянського суспільства, його цілісність, структурованість та монолітність. Громадянськість у її найбільш розвинутій формі передбачає розвиток таких цінностей, як права та свободи, мир і справедливість, відповідальність і соціальна рівність. У цьому сенсі місцеве самоврядування, тим самим, відіграє вагомий роль у процесі формування громадянського суспільства, враховуючи, що усі права, свободи та масові види соціально-політичної активності, різні недержавні прояви суспільного життя людей зароджуються та в підсумку реалізуються в територіальних громадах, які утворюють соціальну базу громадянського суспільства.

Російсько-українська війна з її перших днів у 2014 р. та особливо з повномасштабним вторгненням 24 лютого 2022 р. стала детектором міцності не лише держави та її інституцій, Українського Війська та його Сил територіальної оборони, а й територіальних громад та їх членів – жителів українських сіл, селищ і міст, випробовуванням їх громадянськості та здатності протистояти ворогу. Як в умовах мирного життя місцеве самоврядування територіальних громад є механізмом не лише фіксації, а й вирішення багатьох елементарних проблем людської життєдіяльності, так і в умовах викликів воєнного стану саме територіальні громади були та є унікальним суспільним інститутом захисту політичних, економічних, духовно-моральних цінностей і соціальних досягнень Українського народу в різних сферах суспільного розвитку.

Тому перед сучасною українською державою постає важливе завдання – попри виклики воєнного стану та труднощі війни, збереження, насамперед за допомогою законодавства, умов для прояву громадських, самодіяльних засад у локально-територіальному вимірі. Саме умов, а не рамок, оскільки такі прояви можливі лише за наявності спільного інтересу та свободи участі. У цьому сенсі місцеве самоврядування за будь-яких правових, у тому числі й екстраординарних, режимів – це ідеальна сфера, де стає можливим подолання взаємного відчуження, соціальної самотності людей. Будь-яка людина потребує ідентифікації, ототожнення себе із певною суспільною групою. Територіальна спільність, у певному сенсі сусідство відкриває для цього широкі горизонти та водночас не вимагає від особи тоталітарного підпорядкування групі, унаслідок чого місцеве самоврядування є найбільш наближеним до людини рівнем реалізації публічної влади.

Отже, якщо в процесі муніципальної реформи одним із найбільш актуальних є питання розвитку людського потенціалу в територіальних гро-

⁹ В Горбатенко, 'Громадянськість' в Ю Шемшученко (ред), *Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 1: А-Г* (Видво "Українська енциклопедія" імені М. П. Бажана 1998) 647–648.

мадах, то в умовах воєнного стану – його збереження та ефективно використання задля перемоги над ворогом. Саме територіальна громада є та за будь-яких умов залишається тим середовищем – соціальним, економічним, духовно-культурним, політичним, інформаційним простором, у якому людина формується, входить у процес політичної та правової соціалізації, набуває необхідних якостей і рис для вирішення питань місцевого значення свого села, селища або міста, пов'язаних з безпосередньою життєдіяльністю місцевої співдружності, з конкретною місцевістю та водночас таких, що відіграють важливу роль для суспільства та держави загалом.

На відміну від споконвічних тоталітарних традицій москвинів, в українських землях завжди прагнули до децентралізації та самоврядування, державні інститути мали вторинний, похідний характер, а інститути суспільного ладу – були стабільнішими за державний лад. Навіть якщо національна державність в українських землях на певний час переривалася, різноманітні інститути та традиції самоврядування залишалися завжди. Український народ мусив у силу бездержавності реалізовувати себе на локально-індивідуальному рівні, унаслідок чого витворював своєрідні форми самозбереження, намагався утверджувати добровільні громади, компанії, які були зв'язані між собою настільки, наскільки це було можливо та необхідно з практичного погляду і наскільки це не суперечило праву особистої свободи.

Як вказував А. де Токвіль, громада є тим 'об'єднанням, яке найбільше відповідає самій природі людини, бо скрізь, де збиралися разом люди, громада виникає нібито сама собою. Є королівства та республіки, які створює людина; громада, здається, виходить просто з рук Господніх'. На його переконання,

саме в громаді полягає сила свободи народу. Громадські інститути відіграють для встановлення незалежності ту саму роль, що й початкові школи для науки; вони відкривають народові шлях до свободи й учать його послуговуватися тією свободою, втішатися її мирним характером. Без громадських інститутів нація може сформувати вільний простір, однак справжнього духу свободи вона так і не набує. Скороминуці пристрасті, хвилинні інтереси, випадкові обставини можуть тільки створити видимість незалежності, але деспотизм, загнаний усередину громадського організму, рано чи пізно знову з'явиться на поверхні¹⁰.

Також згадаємо твердження відомого теоретика конституційної держави Е. Лабуле, який ще в середині XIX ст. писав, що 'там, де є сильне муніципальне життя, не буває революційних хвороб'¹¹. Утворення на місцях осередків демократії, здатних протистояти центральним органам, розширення прав місцевого самоврядування у політичній, економічній, соціальній та інших сферах державного життя передбачає докорінну зміну усього алгоритму організації та функціонування публічної влади, та, як наслідок, – і філософії

¹⁰ Алексіс де Токвіль, *Про демократію в Америці* (пер. з франц., Всесвіт 1999) 63–64.

¹¹ Э. Лабуле, *Государство и его пределы, в связи с современными вопросами администрации, законодательства и политики* (С.-Пб.: Н. И. Ламанский 1868), 120.

взаємодії держави і людини, у тому числі в контексті реалізації та захисту її прав, свобод та законних інтересів.

У цьому аспекті процитуємо й Івана Франка, який вказував, що

коли кождий повіт, кождий край, кожда держава складаєся з громад – сільських чи міських то все одно – то перша і найголовніша задача тих, що управляють державою, краями, повітами, повинна би бути така, щоб добре упорядкувати і мудрим правами як найліпше забезпечити ту найменшу, але основну одиницю. Бо коли громада зле впорядкована, бідна, темна і сама в собі розлазиться, то очевидно, що й увесь побудований на ній порядок повітовий, краєвий і державний не може бути тривкий¹².

У цій ситуації необхідно максимально та раціонально використовувати функціональні можливості права (у тому числі й насамперед – муніципального) як особливого соціального регулятора та в процесі правового впливу на відповідні суспільні відносини в територіальних громадах створювати умови для прояву правової активності населення, формування бажання мешканців включатися у місцеве життя та їх здатності самостійно вирішувати нагальні життєві питання на відповідній мікротериторії у межах свого будинку, житлового комплексу або мікрорайону, усвідомлено брати участь у муніципальному житті територіальної громади загалом та відчувати і бачити у цьому свій безпосередній інтерес (індивідуальний муніципальний інтерес) та інтерес усієї територіальної громади (колективний муніципальний інтерес). У цьому контексті не випадково автори національної доповіді “Збереження і розвиток України в умовах війни та миру” пов’язують повоєнне відродження України із необхідністю виходу на нову траєкторію розвитку територій, який досягатиметься насамперед на основі збалансування загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів¹³.

Така необхідність розширення соціально-політичних і правових можливостей окремої людини та територіальної громади загалом зумовлена конституційним правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об’єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (частина перша ст. 140 Конституції України¹⁴) та правом громадян України на участь у місцевому самоврядуванні (індивідуальне суб’єктивне муніципальне право), яке вони реалізують за належністю до відповідних територіальних громад (частина перша ст. 3 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”¹⁵). При цьому будь-які обмеження прав територіальних громад на місцеве самоврядування (колективне суб’єк-

¹² І Франко, ‘Що таке громада і чим вона повинна бути?’, І Франко, *Зібрання творів: у 50 т.: Т. 44. Кн. 2* (Наук. думка 1985) 175.

¹³ С Пирожков, Н Хамітов, Є Головаха та ін. (ред. кол.) *Збереження і розвиток України в умовах війни та миру: національна доповідь* (Інститут держави і права ім. В. М. Корєцького НАН України 2024) 187.

¹⁴ Конституція України від 28 червня 1996 р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення: 10.05.2024).

¹⁵ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР (дата звернення: 10.05.2024).

тивне муніципальне право) може бути застосоване лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану (ст. 21 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”).

Розвивати ж самоорганізацію, громадянську активність, самодіяльність, муніципальну культуру та соціальну відповідальність жителів – членів територіальних громад можна (поряд з іншими – соціальними і психологічними механізмами дії права, як-то правове виховання, правова освіта, правова просвіта) за допомогою ефективних юридичних механізмів і цілеспрямованого використання відповідних нормативних засобів, способів та методів правового регулювання.

Безумовно, наявність місцевого самоврядування у державі, яким би потужним і дієздатним воно не було, не є гарантією від зовнішніх загроз, у тому числі війни. Так, триваюча щоденна нищівна військова агресія ординської Московії завдає непоправних втрат і шкоди містам, селищам та селам України, забираючи найцінніше – життя українців та українок. Втім, наприклад, активна діяльність муніципальних влад, спрямована на подолання наслідків руйнівних ракетних ударів, а іноді й запобігання їм, зокрема шляхом зміцнення та побудови бомбосховищ та укриттів, може зберегти сотні й тисячі людських життів.

У зв'язку з цим дослідження прав людини, насамперед права на життя, у контексті місцевого самоврядування та конституційно-правових проблем організації та функціонування муніципальної влади, так само, як і концептуалізація місцевого самоврядування через призму прав людини та реалізації принципу верховенства права, який передбачає панування права в суспільстві й вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути пройняті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо, є одним із найважливіших завдань юридичної науки.

Ще одним фактором, який змушує абсолютно по-новому поглянути на проблеми права, держави, суспільства, територіальних громад і процесів, пов'язаних з реалізацією прав людини, зокрема в муніципальному вимірі, є вплив тенденцій математизації, інформатизації та цифровізації муніципального права. Інформація пронизує усе життя сучасних суспільства та держави. Без перебільшення можна стверджувати, що сучасні територіальні громади живуть в епоху глобальних діджитальних змін¹⁶.

Проникнення в муніципальне життя методів кібернетики, ІТ-технологій, цифровізації не лише відкрили нові горизонти в розвитку муніципального права, а й створили широкі можливості для реалізації більшості прав людини в територіальних громадах (політичних, економічних, соціальних тощо). Наслідком цифровізації муніципально-правової матерії стають якісні та структурні зміни, а також формально логічні зв'язки та відносини, які існують у житті територіальних громад (“громада в смартфоні”, “цифрова

¹⁶ Докладніше про тенденції цифровізації територіальних громад та інформаційно-комунікаційні чинники функціонування системи місцевого самоврядування в умовах воєнного стану йтиметься у статті Т. Костецької. Тут же спинимось лише на деяких концептуальних аспектах цієї проблеми.

спроможність громади”, “цифрова громада”), муніципальному виборчому та референдумному процесі (е-демократія), муніципальній правозахисній і правозастосовній практиці, наданні адміністративних послуг на муніципальному рівні, е-консультації, е-петиції, функціонуванні сервісів, які допомагають вирішувати поточні проблеми у місті (“Відкрите місто”, “Мапа звернень”), різних чат-ботів, за допомогою яких можна отримати швидко відповідь та допомогу від органу муніципальної влади.

Ці інструменти поступово стають своєрідними провідниками думок і каталізаторами обміну інформацією між владою та громадою, а в умовах воєнного стану – важливим, а подекуди – єдиним каналом комунікації між ними. Тож сучасне управління ресурсами територіальної громади має бути автоматизованим, прозорим і зручним, особливо в період воєнного стану. Головні посадові особи територіальних громад, щоб ефективно здійснювати свої функції та повноваження, мають володіти усіма можливими даними про ресурси своїх територіальних громад. Тому в умовах викликів сьогодення відповідна інформація має бути систематизованою, оцифрованою та зберігатися не в різних адміністративних структурах, а в міру можливості в одному центрі, що значно динамізуватиме процес прийняття рішень.

Так, для прикладу, одним зі способів полегшення роботи керівника громади є впровадження Геоінформаційної системи (ГІС). Така сучасна комп’ютерна технологія дає змогу поєднувати модельне зображення території (електронне відображення карт, схем, космо-, аерозображень земної поверхні) з докладною інформацією табличного типу (різноманітні статистичні дані, списки, економічні показники тощо). Також під геоінформаційною системою розуміють систему управління просторовими даними та асоційованими з ними атрибутами. В умовах сучасних змін, зокрема викликів воєнного стану, для управління територіальною громадою ГІС – це ідеальний цифровий інструмент прийняття оперативних управлінських рішень у територіальних громадах.

Сьогодні основні аспекти цифровізації територіальної громади ґрунтуються на восьми принципах Good Governance: залучення громади до ухвалення важливих рішень, відкритість, підзвітність, доступність та ефективність муніципалітету, його готовність до консенсусу з громадою та здатність чути кожного мешканця. Дуже важливою є експертна підтримка муніципалітетів для покращення стратегій комунікації з громадою та бізнесом, упровадження цифрових технологій. З огляду на досвід європейських держав одним із головних пріоритетів у процесі цифровізації громад є підвищення цифрової грамотності населення, що передбачає створення не лише умов для навчання дорослих, а й упровадження мотиваційних програм і проведення інформаційних кампаній для більшого залучення жителів до використання впроваджених цифрових інструментів. Без перебільшення, саме завдяки сучасним цифровим технологіям “цифрова громада” творитиме “цифрове майбутнє” людства.

Безумовно, повномасштабне вторгнення Росії в Україну піддало ризику реформаційні процеси, серед яких опинилась і реформа місцевого самоврядування. Проте, попри складні умови дефіциту бюджету, зміщення фокусів уваги та нестачу кадрів, громади продовжують запускати процеси цифровізації на місцях. Дотримання громадами пріоритетності в побудові цифрової держави стало важливим фактором забезпечення стійкості під час війни як на місцевому, так і на державному рівнях. Так, з лютого 2023 р. Міжнародна організація SocialBoost у партнерстві з Міністерством цифрової трансформації України та за підтримки Програми “U-LEAD з Європою” запустила акселераційну програму для територіальних громад, яка допоможе створити та реалізувати проекти цифрової трансформації. Програма “Громада 4.0” допоможе теперішнім і майбутнім лідерам цифрової трансформації сформулювати концепції і запустити діджитал-проекти, засновані на поточних потребах мешканців та органів влади громад. Програма передбачає використання уже наявних технологій і розробку нових рішень задля посилення стійкості, оптимізації цифрових процесів і впровадження інновацій, які сприятимуть відновленню й відбудові країни. Очікується, що запровадження цифрових технологій відіграватиме важливу роль у розвитку країни. Цифровізація стане для українських громад одним з інструментів відновлення та економічного зростання у післявоєнний час. Зокрема, для формування і розвитку проектів цифрової трансформації громад SocialBoost використовуватиме багаторічний досвід і практики розвитку стартапів та IT-екосистеми України¹⁷.

Також у фокусі проблем європеїзації місцевого самоврядування та конституціоналізації муніципального права важливо звернути увагу на тенденції їх антропологізації, що розкриваються у цілій системі детермінант та функціонально-телеологічних орієнтирів визнання та гарантування прав територіальних громад, існування та розвитку муніципалізму, які мають значення у фокусі муніципальних прав людини, реалізація та захист яких потребують особливої уваги в умовах викликів сьогодення. Прикладом цього є положення Стамбульської декларації щодо населених пунктів¹⁸, де стосовно конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля йдеться про його муніципально-правову модифікацію в обов'язок держав – учасниць цього документа забезпечити ‘особливі потреби жінок, дітей та молоді у надійних, здорових і безпечних умовах життя’. З цією метою держави-учасниці узяли на себе зобов'язання ‘добиватися покращення умов життя в населених пунктах такими засобами, які відповідають місцевим потребам та реаліям’, а також визнали ‘необхідність аналізу глобальних економічних, соціальних та екологічних тенденцій з метою утворення більш досконалого середовища мешкання для всіх людей’. Також держави-учасни-

¹⁷ Час діджитальних змін: нова можливість для цифровізації українських громад (Децентралізація 31.01.2023) <<https://decentralization.ua/en/news/16062>> (дата звернення: 10.05.2024).

¹⁸ Istanbul Declaration on Human Settlements. Adopted by the United Nations Conference on Human Settlements (Habitat II) at the 18th plenary meeting, on 14 June 1996 <<https://www.un.org/ruleoflaw/wp-content/uploads/2015/10/istanbul-declaration.pdf>> (accessed: 10.05.2024).

ці зобов'язуються 'сприяти наданню повноцінного доступу людям з фізичними вадами, а також статевого рівноправ'я для участі в політичних акціях, програмах та проєктах з питань житла та життєздатного розвитку поселень людей'¹⁹ (п. 7).

З точки зору реалізації культурних прав людини в територіальних громадах заслуговують на увагу Рекомендації ЮНЕСКО про участь і внесок народних мас у культурне життя²⁰. Виходячи з того, що 'доступ до культури і участь у культурному житті є основними елементами загальної соціальної політики, пов'язаної зі становищем трудящих мас, режимом роботи, вільним часом, сімейним життям, освітою і професійною підготовкою, містобудуванням і навколишнім середовищем', у документі визначено засоби культурної діяльності, перше місце серед яких відведене децентралізації матеріальної бази, заходам та рішенням. Зокрема, державам-членам або компетентним органам влади рекомендовано:

сприяти децентралізації заходів і заохочувати розвиток місцевих центрів, приділяючи особливу увагу малонаселеним зонам і периферійним районам, що знаходяться в несприятливих умовах; розвивати і зміцнювати мережу культурних та мистецьких установ не тільки у великих містах, а й у середніх містах, селах і кварталах; заохочувати міжрегіональні і міжобщинні обміни; стимулювати регіональну або місцеву ініціативу одночасно за допомогою забезпечення оперативних коштів на відповідних рівнях і шляхом поділу повноважень щодо прийняття рішень з представниками різних сторін, що беруть участь у культурних дебатах, і для цього розвивати вторинні центри прийняття адміністративних рішень; передбачати спеціальні заходи щодо груп, які перебувають у несприятливих умовах, і районів зі слабозвиненим культурним життям. У зв'язку з цим пропонується враховувати, приміром, дітей, осіб з фізичними або розумовими вадами, осіб, які перебувають у лікарнях або в тюрмах, і осіб, які проживають у віддалених зонах або міських нетрях²¹.

Останній аспект є доволі актуальним для багатьох країн сучасного світу та ілюстративним в умовах викликів російсько-української війни. Так, згідно з визначенням ООН, людина мешкає в нетрях, якщо вона позбавлена хоча б однієї умови з цього списку: 1) чистої, придатної до вживання води (вода повинна бути доступною і в достатній кількості); 2) справної каналізації (одним туалетом не може користуватися велика кількість сімей); 3) достатнього житлового простору (в одній кімнаті не може проживати більше трьох осіб); 4) приміщення, призначеного для постійного проживання (житло повинно захищати від поганих погодних умов і перебувати на території, призначеній для житла, тобто не в гаражі або на складі); 5) права керувати своїм житлом (мешканців не можуть зігнати просто так, як, наприклад, з будинку на знесення).

¹⁹ Istanbul Declaration on Human Settlements. Adopted by the United Nations Conference on Human Settlements (Habitat II) at the 18th plenary meeting, on 14 June 1996 <<https://www.un.org/ruleoflaw/wp-content/uploads/2015/10/istanbul-declaration.pdf>> (accessed: 10.05.2024).

²⁰ Recommendation on Participation by the People at Large in Cultural Life and their Contribution to it, adopted by the General Conference at its nineteenth session, Nairobi, 26 November 1976 <<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000047949>> (accessed: 10.05.2024).

²¹ Там само.

Причин появи нетрів багато. Традиційно ООН поділяє їх на “нетрі надії” і “нетрі відчаю”. Перші – новобудови, що з’явилися з масовим приїздом робочої сили; другі – занепадницькі райони. Вони формуються унаслідок непередуманої або занадто швидкої урбанізації в країнах з невисоким рівнем життя основної маси населення, особливо сільського, яке стрімко переселяється у міста. Особливо нетрі набули поширення в країнах Африки, Азії та Латинської Америки. Проте старий житловий фонд у країнах з перехідною економікою, наприклад у сучасній Московії, повністю підпадає під визначення нетрів, прийняте ООН-Хабітат (Центр ООН з населених пунктів). Багато в чому це пояснює дикунське дивування рашистських загарбників наявністю в українських містах і селах каналізації, водогонів, відсутністю в Україні традиційних для Росії дерев’яних багатоквартирних бараків тощо. У 2001 році у державах СНД в умовах, наближених до нетрів, проживали мінімум 18 млн осіб, тобто 9 % міського населення. При цьому доступні дані станом на 2010 рік свідчать, що частка такого житла в середньому по Росії становила 3 %, в окремих регіонах набагато вище (Інгушетія – 21 %, Республіка Тива – 19 %, Республіка Саха – 14 %) ²².

Зрозуміло, що умови проживання мають колосальне значення у процесах функціонування муніципальних спільнот. Не викликає сумніву й прямий причинний зв’язок між способом життя та рівнем злочинності, не говорячи вже про інші соціальні девіації та аномалії (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, побутове насильство тощо). Водночас, за підрахунками дослідників, у більшості регіонів Росії діє правило: чим бідніші люди живуть у регіоні, тим активніше його зачепила мобілізація. Аналітики пояснюють, що найчастіше армія в таких регіонах є одним із небагатьох роботодавців, а також “соціальним ліфтом”. Зокрема, у 23 з 26 регіонів, звідки мобілізують людей, доходи населення нижчі від загального рівня в Росії. При цьому станом на серпень 2023 р. лідерами за кількістю убитих на 10 тис. чоловіків працездатного віку стали Тива – 39, Бурятія – 30, Чукотка – 25, Забайкалля – 23, Магаданська область – 22. У своїй основі – це глибоко депресивні регіони з украй низьким рівнем життя населення, частина якого і проживає в нетрях. З одного боку, якщо заглибитись у статистику, виглядає так, ніби путінська влада звільняє Далекий Схід від населення. Кількість та мапа втрат щодо кількості працездатних чоловіків у цивілізованій країні підказала б, де є точки напруженості. У Росії це спрацьовує лише частково. Тому що ціна людського життя нівельована, мораль знищена, отримання компенсації за вбитого родича – це історія успіху ²³.

Зрозуміло, що на відміну від споконвічної тяглости демократичних традицій у більшості європейських держав, зокрема й в українських землях, у московитській традиції завжди переважали автократичні та тоталітарні

²² ‘Трущобы (бидонвили)’ <https://ru.wikipedia.org/wiki/Трущобы#cite_note-9> (дата звернення: 10.05.2024).

²³ Влада рф звільняє Далекий Схід від населення: група ІС оновила дані щодо втрат окупантів (Інформаційний Спротив 07.08.2023) <<https://sprotyv.info/analitica/vlada-rf-zvilnya%D1%94-dalekij-shid-vid-naselennya-grupa-is-onovila-dani-shhodo-vtrat-okupantiv>> (дата звернення: 10.05.2024).

державотворчі практики. Проте, з іншого боку (можливо й частково, з огляду на багатовікові традиції варварства та умови сучасного політичного режиму), у житті в нетрях (як правило, нетрях відчаю з усіма встановленими ООН критеріями одночасно) також є коріння звірячої жорстокості та байдужості не лише до чужого, а й власного життя сучасних москвинів – нащадків андрофагів. Тому повоєнне відновлення знищених ворогом сіл, селищ і міст, особливо тих, які роками перебували в окупації, пов'язано не лише з проблемами інфраструктурної відбудови, питаннями економіки, фінансів, освіти, екології, а й породжує колосальні соціально-психологічні виклики перед суспільством.

Тож децентралізаційні процеси та муніципальне право слід розглядати не лише з позиції визнання місцевого самоврядування державою, а й у синергетичному зв'язку з формуванням муніципальної правосвідомості та муніципальної культури, процесами реалізації муніципальних прав людини, вихованням почуття належності до територіальної громади як “малої батьківщини”, у загальному контексті розвитку демократії та конституціоналізму. Це феномен, властивий виключно конституційній державі, в якій не лише визнаються, проголошуються, а й, попри воєнний стан і виклики російсько-української війни, мають діяти принципи правовладдя, людиноцентризму, поділу влади, субсидіарності та децентралізації тощо.

У цьому контексті в аспекті забезпечення громадянських прав людини, особливо в умовах подальшої повоєнної децентралізації та подолання наслідків російсько-української війни, наприклад, доволі показовими і важливими є положення та принципи Каракаської декларації²⁴, яка була прийнята на основі схвалення 14 листопада 1990 р. Регіональною конференцією з реструктурування психіатричної допомоги в Латинській Америці, що відбулася в Каракасі під егідою Панамериканської організації охорони здоров'я – Регіонального бюро ВООЗ країн Америки. Основний мотив прийняття цього міжнародного документа – необхідність захисту прав людини і громадянських прав психічно хворих. Констатується, що психіатрична лікарня, якщо це є єдиною формою забезпечення психіатричної допомоги, ізолює пацієнтів від їх природного оточення, посилюючи таким чином їхні соціальні проблеми; створює несприятливі умови, що піддають небезпеці людські та громадянські права пацієнтів. Фактично йдеться про ізоляцію та виключення людей із громад.

У Декларації відзначається, що традиційні психіатричні служби не дають змоги досягти цілей допомоги, організованої за принципом спільнот, які є децентралізованими. Декларується, щоб місцеві моделі систем охорони здоров'я використовувалися для забезпечення кращих умов для розвитку програм, заснованих на потребах здоров'я населення і з акцентом на децентралізацію, соціальну участь і профілактичний підхід. Орієнтуючи

²⁴ Caracas Declaration, adopted on 14 November 1990 Conference on the Restructuring of Psychiatric Care in Latin America within the Local Health Systems, Pan-American Health Organization [PAHO] / World Health Organization [WHO] <https://www3.paho.org/hr-ecourse-f/assets/_pdf/Module1/Lesson1/M1_L1_3.pdf> (accessed: 10.05.2024).

держави – учасниці Декларації на необхідність реструктурування психіатричної допомоги шляхом критичного перегляду домінуючої і централізуючої ролі психіатричних лікарень у наданні психіатричних послуг, у документі зазначається, що доступні ресурси, допомога та лікування повинні захищати особисту гідність і людські та громадянські права; ґрунтуватися на раціональних і технічно відповідних умовах і прагнути, щоб пацієнти залишалися у своїх спільнотах.

Слід чітко усвідомлювати, що перед територіальними громадами та суспільством і державою в цілому, як сьогодні, так і в перспективі повоєнного відновлення, відповідні проблеми набуватимуть особливої гостроти та значення. І стикатимуться з ними насамперед територіальні громади. Адже після перемоги особливої уваги та турботи потребуватимуть мільйони наших співгромадян, які брали участь у воєнних діях, члени сімей ветеранів і сімей загиблих воїнів, мирні жителі, які постраждали внаслідок воєнних дій, окупації тощо. Адаптація цих людей є складною та багатоаспектною проблемою, тому потребує комплексного підходу, а також співпраці між урядом, територіальними громадами, громадськістю та власне ветеранами та іншими постраждалими особами, які потребують допомоги, зокрема медичної, психологічної та психіатричної. Зважаючи на велику кількість таких людей, яка очікується після війни, не лише державі, а й територіальним громадам дійсно важливо ретельно планувати й виконувати програми їхньої адаптації та соціалізації. Це дасть змогу зменшити можливі проблеми й забезпечити гідне та якісне життя ветеранів, а також їхніх сімей, у тому числі їхню соціалізацію у територіальних громадах. Передусім у кожній територіальній громаді повинні розуміти, скільки людей і якого фаху з-поміж їхніх земляків демобілізують після завершення бойових дій. У громадах мають орієнтуватися, коли вони прибуватимуть, які проблеми демобілізованих осіб уже відомі та потребують належного реагування, зокрема й оперативного супроводу помічником ветерана. З першого дня повернення захисників і захисниць з фронту помічник ветерана має дбати про їх якісну інтеграцію в громади, родини, в економіку як на мікро-, так і макрорівнях, використовувати потенціал таких людей, що має далі зміцнюватися за лідерської участі ветеранського середовища²⁵.

Також в умовах викликів сьогодення особливого значення набуває проблематика екології у територіальних громадах, зародження екологічного конституціоналізму²⁶ й екологічного муніципалізму²⁷, становлення урбоєкологічного права²⁸ та здійснення муніципальної екологічної політики, реалі-

²⁵ Ю Каплан, А Двігун, 'Адаптація ветеранів війни до мирного життя: помічник ветерана' (06.11.2023) <<https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/adaptatsiya-veteraniv-viyny-do-myrnoho-zhyttya-pomichnyk-veterana>> (дата звернення: 10.05.2024).

²⁶ Г Потапчук, 'Екологічний конституціоналізм: до питання про методологію пізнання (розуміння, визначення та дослідження)' [2022] 4(48) Публічне право 38–53.

²⁷ М Bookchin, 'Thoughts on Libertarian Municipalism' (August 26, 1999) <<https://social-ecology.org/wp/1999/08/thoughts-on-libertarian-municipalism>> (accessed: 10.05.2024); J Biehl, 'The Politics of Social Ecology: Libertarian Municipalism' (January 1, 1999) <<https://social-ecology.org/1999/01/the-politics-of-social-ecology-libertarian-municipalism>> (accessed: 10.05.2024).

²⁸ Р Кірін, *Актуальні проблеми урбоєкологічного права* (Журфонд 2023).

зація екологічних прав людини та формування спеціалізованих механізмів їх захисту. Екологічні проблеми сучасності зумовлюють “проникнення” у матерію муніципального законодавства великого масиву природоохоронних норм, що свідчить про перманентну тенденцію екологізації муніципального права та місцевого самоврядування, своєю чергою, породжуючи нові виклики перед процесами децентралізації в Україні.

Нові екологічні виклики не лише для України і європейського континенту, а й світу загалом виникли в умовах російсько-української війни. Основною екологічною проблемою, яку може спричинити війна, є радіаційне зараження та можливість радіаційної аварії через обстріли АЕС. Серед інших наслідків війни для стану довкілля в Україні – значне забруднення повітря, мінування сільськогосподарських земель і лісових насаджень, поширення отруйних речовин унаслідок обстрілів нафтобаз, газових сховищ та об’єктів хімічної промисловості, забруднення річок, ставків та акваторії морів через затоплення кораблів, розповсюдження нафтопродуктів і вибухових речовин; знищення заповідних територій, руйнування екосистем, загибель тварин і птахів, лісові пожежі, руйнування очисних споруд, дамб, мереж водопостачання, засмічення територій уламками зруйнованих будівель, розбитими авто, залишками побутових речей і техніки тощо. Ці проблеми, які передусім стосуються життєдіяльності конкретних територіальних громад, мають загальнонаціональний та глобальний характер.

Так, з точки зору глобалізаційних процесів у екологічному вимірі, про важливість децентралізації державної влади, розвиток муніципального права та дієздатного місцевого самоврядування свідчать положення Екологічної угоди міст від 5 червня 2005 р.²⁹ Розглядаючи цей документ як ‘синергетичне продовження зусиль зі сприяння стабільності розвитку, посиленню нестійких економік, підвищенню суспільної активності і захисту природних систем планети’, сторони – мери багатьох великих міст світу (у т. ч. м. Києва), які підписали його, виходили передусім з того, що ‘більшість населення планети нині живе в містах і що безперервна урбанізація приведе до того, що один мільйон людей переміщуватиметься до міст кожного тижня, створюючи тим самим нову низку екологічних проблем і можливостей’. Вказуючи на те, що мери міст з усього світу мають ‘унікальну можливість керувати розвитком належним чином підтримуваних міських центрів, у основі чого лежатимуть відповідні культурні і економічні місцеві заходи’, сторони, які підписали цей документ, ‘зібралися разом для того, щоб вписати новий розділ у історію всесвітньої кооперації’, та взяли на себе ‘зобов’язання підвищити рівень партнерських стосунків і побудувати екологічно стабільне, економічно динамічне і соціально справедливе майбутнє для наших міських жителів’³⁰.

²⁹ Екологічна угода міст. Підписана з нагоди Всесвітнього дня охорони довкілля, проведеного в рамках Екологічної програми Організації Об’єднаних Націй 5 червня 2005 р. у Сан-Франциско, Каліфорнія <<https://kmr.gov.ua/uk/content/ekologichna-ugoda-mist>> (дата звернення: 10.05.2024).

³⁰ Там само.

На важливу роль у формуванні екологічної складової сучасних децентралізаційних процесів і формуванні стратегічних пріоритетів муніципальної реформи (в тому числі й насамперед з точки зору перспектив повоєнного відновлення українських сіл, селищ та міст) вказує Міжнародна хартія про охорону історичних міст 1987 р. (Вашингтонська хартія)³¹, один з принципів якої визначає умову дієвості охорони історичних міст і кварталів, а саме – вона має стати невід’ємною складовою єдиної політики економічного та соціального розвитку та братися до уваги в територіальних і містобудівних планах на всіх рівнях. Серед цінностей, що підлягають охороні згідно з цілями Хартії, – зв’язки міста з навколишнім середовищем, природним і створеним людиною.

Ці та інші чинники та проблеми переконливо свідчать, що в сучасному світі кожна людина стикається з природою та довкіллям у процесі своєї життєдіяльності, виступаючи при цьому в різних іпостасях – як житель міста або іншого поселення, як працівник або посадова особа, як громадянин держави або член усього світового співтовариства. Як свідчать дослідження Всесвітньої організації охорони здоров’я, стан здоров’я людей на 80 % залежить від довкілля. Тому діяльність не лише держави, а й усіх суб’єктів публічної влади, у тому числі й територіальних громад, щодо його охорони, забезпечення екологічної безпеки набуває в умовах викликів сьогодення пріоритетного значення.

Забезпечення екологічної безпеки як право на здорове довкілля вже отримало відображення в сучасній системі прав людини. Дослідження свідчать, що нові глобальні процеси вимагають іншого рівня “екологізації прав” та їхнього зв’язку з ноосферною, коеволюційною і еколого-гуманістичною інтерпретацією “спільної людської домівки”. У зв’язку з цим людина не повинна забувати про межі своєї “екологічної домівки”, незворотні згубні наслідки того, якщо обмежені непоновлювальні ресурси будуть вичерпані й зруйнується процес самовідтворення біосфери.

Користуючись своїми правами і різноманітними інститутами, зокрема й на рівні муніципально-правового регулювання, для задоволення різноманітних і зростаючих потреб, людина і людство загалом повинні враховувати екологічні імперативи, співвідносити свою свободу з природно-екологічними обмеженнями. Саме тому в сучасному муніципальному праві має відображатися гармонія розвитку людини і навколишнього середовища. У цьому зацікавлена передусім сама людина, стурбована своїм майбутнім, та її асоціації за рівнем проживання – територіальні громади. Тому муніципальне право, усі права людини і найважливіше її право – право на життя – вже нині мають бути відображені в муніципальних і регіональних програмах та стратегіях захисту довкілля, збереження природних систем, муніципальних екосистем тощо, створюючи правові рамки, у яких має та розвиватиметься повоєнне екологічне життя територіальних громад.

³¹ Charter on the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington Charter 1987). Adopted by International Council on Monuments and Sites (ICOMOS) General Assembly in Washington, DC, October 1987. <https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/towns_e.pdf> (accessed: 10.05.2024).

Ці та інші екологічні виклики та проблеми територіальних громад набувають особливого значення в умовах воєнного стану, триваючої російсько-української війни та в повоєнній перспективі. Зокрема, серед найбільш важливих питань екотрансформації територіальних громад можна назвати такі, як: запобігання нищенню біорізноманіття та деградації ґрунтів; збереження водних ресурсів; управління відходами в цілому та відходами війни та руйнування; здійснення стратегічного екологічного планування та процедур з оцінки впливу на довкілля для відновлення та сталого розвитку територій, цифровізація цих процесів; залучення міжнародного фінансування під проекти екотрансформації територіальних громад та регіонів тощо.

В умовах викликів російсько-української війни й перспектив повоєнної відбудови є й інші проблеми децентралізації у фокусі реалізації та захисту прав людини. Йдеться не лише про розширення компетенції органів місцевого самоврядування України у сфері захисту прав людини в період воєнного стану³², а й формування так званого мілітарного конституціоналізму³³ та муніципалізму³⁴. Цілий спектр практичних проблем існує в контексті реалізації у територіальних громадах свободи пересування і права на вільний вибір місця проживання, права на свободу релігії, права на охорону здоров'я, права на освіту тощо.

У цьому сенсі важливо розставити акценти та чітко зрозуміти пріоритетні завдання в умовах воєнного стану. Основне – розібратися з функціями і повноваженнями держави та місцевого самоврядування. Слід розуміти, що за своєю правовою природою усі національні безпекові та оборонні повноваження – це насамперед відповідальність держави. Тому на локальному рівні цими питаннями мають займатися державні структури, зокрема обласні та районні військові адміністрації, а не територіальні громади та органи їхнього самоврядування. Тому муніципальні структури під цим приводом не потрібно штучно перетворювати на військові адміністрації населених пунктів. Це має значення як в умовах воєнного стану, так і повоєнного відновлення, у тому числі продовження відповідних децентралізаційних процесів на основі європейських стандартів місцевого самоврядування³⁵.

Серед інших найбільш актуальних питань децентралізації, які потребуватимуть вирішення в контексті викликів російсько-української війни та в процесі повоєнного відновлення, варто особливо виділити необхідність

³² М. Баймуратов, Б. Кофман, 'Роль органів місцевого самоврядування України в сфері захисту прав людини в період воєнного стану: до формування праксеологічно-компетентної парадигми', *Незалежність України: права людини та національна безпека: збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції* (Львів, 20 травня 2022 р.) (Л. Ярмол упоряд, Галицька видавн. спілка 2022) 83–89.

³³ М. Баймуратов, Б. Кофман, 'Мілітарний конституціоналізм: до питання про формування, розуміння і оформлення феноменології' [2022] 3 *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України* 6–18.

³⁴ Докладніше про доктринальні проблеми та пріоритетні напрями формування правового поля мілітарного муніципалізму в умовах екстраординарного функціонування державності (воєнний стан, війна, а також природні та техногенні катаклізми) йтиметься надалі у статті М. Баймуратова та Б. Кофмана.

³⁵ Докладніше про особливості правового регулювання місцевого самоврядування та обмеження щодо його функціонування на рівні територіальної громади в умовах правового режиму воєнного стану йтиметься у статті Ю. Ключковського.

посилення правосуб'єктності територіальної громади, насамперед шляхом визнання її юридичною особою публічного права³⁶. На важливість і перспективність таких змін ми звертали увагу у своїй кандидатській дисертації ще 2000 р.³⁷ Головний напрям формування сучасної теорії модернізації інституту правосуб'єктності територіальної громади визначає, що війна в Україні є цивілізаційним зіткненням різних концептів здійснення публічної влади (ринкових демократій і ринкових диктатур). З огляду на це збагачення інституту правосуб'єктності територіальної громади та його відповідної формалізації, як і загалом розвиток муніципального права України, має ґрунтуватися на сучасних досягненнях людської цивілізації у сфері реалізації муніципальної влади з елементами адаптивного моделювання стратегії розвитку місцевого самоврядування в Україні³⁸.

Також вельми важливими є питання завершення реформи адміністративно-територіального устрою, переформатування місцевих державних адміністрацій у органи префектурного типу, відновлення діяльності органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади на деокупованих територіях, розмежування повноважень органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади за принципом субсидіарності, посилення фінансової та економічної спроможності територіальних громад³⁹, модернізація інституту муніципальної служби, розвиток муніципальних інститутів демократії участі, посилення ролі асоціацій органів місцевого самоврядування, розвиток муніципального статутного права тощо. Частково ці питання набули відображення у Дорожній карті децентралізації та Плані заходів з реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2024–2027 рр.⁴⁰

Ці та інші виклики сьогодення детермінують формування та послідовну реалізацію сучасної публічно-сервісної доктрини муніципального права та місцевого самоврядування. Адже створення зручних і доступних умов отримання адміністративних послуг є одним з головних завдань, що має вирішуватися не лише органами виконавчої влади, а й органами місцевого самоврядування. Основне призначення публічної адміністрації – надання послуг, і саме за якістю послуг кожен громадянин оцінює компетентність та доброзичливість влади. Важливо, що багато заходів для поліпшення якості надання адміністративних послуг у муніципальному секторі можуть упро-

³⁶ Див. докладніше: Обговорення Концепції статусу громади як юридичної особи <<https://www.youtube.com/watch?v=CjOlZ-XHwB8>> (дата звернення: 10.05.2024).

³⁷ О Батанов, 'Функції територіальних громад як суб'єктів місцевого самоврядування в Україні' (дис канд юрид наук 2001) 172.

³⁸ В Демиденко, 'Модернізація інституту правосуб'єктності територіальної громади в умовах воєнного стану, післявоєнного розвитку України та Європи' [2023] 2(26) Філософські та методологічні проблеми права 82–89.

³⁹ Докладніше про проблеми фінансового та економічного виміру реформи у сфері децентралізації та функціонування місцевого самоврядування в умовах воєнного стану йтиметься у статтях Р. Бедрія та Н. Воротиної.

⁴⁰ Про затвердження плану заходів з реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2024–2027 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 березня 2024 р. № 270-р. <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/270-2024-%D1%80#Text>> (дата звернення: 10.05.2024).

ваджуватися за власною ініціативою місцевих голів, місцевих депутатів, інших посадових осіб органів місцевого самоврядування⁴¹, що оптимально віддзеркалює сутність і зміст принципів муніципального права та місцевого самоврядування.

Підтвердженням важливості локально-територіального виміру реалізації та захисту прав людини є перманентне розширення кадастру муніципальних прав людини та поступове формування так званої “муніципальної людини”⁴², феноменологія якої виникає на стику права і соціуму, права і людини, індивідуального і колективного, приватного та публічного, – тобто в межах науки про людину і соціум, їх органічної взаємодії, взаємного впливу та взаємозалежностей, їх (впливу і взаємозалежності) аксіологічного, конотаційного, наративного, інформаційно-комунікаційного значення та потенціалу, що насамперед розкривається у межах юридичної антропології. Виникнення профільної феноменології також пов’язане з формуванням, проявами і реалізацією екзистенційних інтересів людини в процесі здійснення нею свого життєвого циклу та функціонування в межах територіальної громади в умовах місцевого самоврядування, причому наведені інтереси трансформуються в “муніципальні права людини”. Наріжним каменем у формуванні феноменології “муніципальна людина”, її внутрішньою основою є т. зв. синдром демократії участі, що насамперед характеризує людину – члена територіальної громади як носія системи політичних, економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів та якостей.

Означені тенденції становлять не тільки доктринальний інтерес, а й мають колосальне праксеологічне значення. Адже саме місцеве самоврядування оптимально фіксує як елементарні проблеми людської життєдіяльності, так і політичні, економічні, духовно-моральні цінності та соціальні досягнення людства в будь-якій галузі суспільного розвитку. Тож порівняно невеликі просторові розміри територіальних громад, локальність діяльності їх органів, здебільшого безпосередній характер взаємовідносин жителів між собою та з органами місцевого самоврядування, природний характер проблем життєдіяльності – усе це загалом зумовлює особливу муніципальну соціальність. Адже народження людини, її здоров’я, дорослішання, навчання, працевлаштування, шлюб та сім’я, старіння, смерть – у рамках цих життєвих циклів здебільшого замикається життєдіяльність територіальної громади. Війна загострила масу проблем місцевого життя, змістила акценти, змішала вектори суспільного розвитку та подекуди й зруйнувала усі ці життєві цикли та традиційні уклади. За цих умов перед територіальними громадами постали нові виклики та загрози, долати більшість з яких вони змушені самостійно, подекуди без допомоги держави.

⁴¹ В Тимошук, *Надання адміністративних послуг у муніципальному секторі: навчальний посібник для посадових осіб місцевого самоврядування* (ВІ ЕН ЕЙ 2015).

⁴² М Баймуратов, Б Кофман, “Муніципальна людина”: параметральні ознаки, поняття, роль і значення в формуванні і функціонуванні локальної демократії та демократичної правової державності [2022] 5 Аналітично-порівняльне правознавство 37–43; О Боярський, ‘Становлення феноменології муніципальної людини в межах громадянського суспільства і держави’ [2020] 2 Часопис Київського університету права 110–118.

Окреслені та інші проблеми зумовлюють необхідність формування інноваційних підходів щодо правозахисного потенціалу та людино орієнтованої спрямованості діяльності муніципальної влади з точки зору забезпечення, інституційної та процесуальної гарантованості захисту прав людини – члена територіальної громади, основних напрямів удосконалення муніципальної правозахисної діяльності тощо. У цих умовах актуалізується питання щодо запровадження, з урахуванням потреб територіальних громад, нових субсидіарних інституціональних, подекуди альтернативних, правозахисних механізмів, таких як муніципальний омбудсман, муніципальна варта, інститути параюристів та адвокатів, установи з надання безоплатної правової допомоги та “юридичні клініки” тощо⁴³.

Висновки. Сукупність цих та інших факторів мають не тільки науково-теоретичне значення, а й насамперед практичну значущість: з точки зору реалізації Конституції України, розвитку міжнародних стандартів прав людини, рецепції зарубіжного досвіду, удосконалення національного законодавства, реформи у сфері децентралізації, вирішення конкретних стратегічних та поточних питань формування реального місцевого самоврядування, становлення муніципальної влади та муніципалізму загалом, утворення ефективних механізмів забезпечення прав людини, зокрема в умовах викликів сьогодення.

Зазначені приклади значною мірою зумовлюють людський вимір місцевого самоврядування в умовах воєнного стану, викликів російсько-української війни, вказують на його унікальне місце і роль у процесах збереження української державності та повоєнного соціально-економічного і духовно-культурного відновлення. У цьому аспекті муніципальні права людини та дієздатне місцеве самоврядування є важливим інститутом сучасного конституціоналізму, що, попри виклики російсько-української війни та труднощі воєнного стану, в умовах незворотності європейського вектора розвитку української державності, потребує свого усебічного конституювання та інституціоналізації на принципах гуманізму, людського виміру публічної влади та верховенства права.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Batanov O, Smetana V, *Konstytutsiino-pravove zabezpechennia pravozakhysnoi diialnosti u sferi mistsevoho samovriaduvannia: dosvid komparatyvnoho analizu* (Helvetyka 2021).
2. Kirin R, *Aktualni problemy urboekolohichnoho prava* (Zhurfond 2023).
3. Labulje Je, *Gosudarstvo i ego predely, v svjazi s sovremennymi voprosami administracii, zakonodatel'stva i politiki* (S.-Pb.: N. I. Lamanskij 1868).
4. Tymoshchuk V, *Nadannia administratyvnykh posluh u munitsypalnomu sektori: navchalnyi posibnyk dlia posadovykh osib mistsevoho samovriaduvannia* (VI EN EI 2015).

⁴³ О Батанов, В Сметана, *Конституційно-правове забезпечення правозахисної діяльності у сфері місцевого самоврядування: досвід компаративного аналізу* (Гельветика 2021).

Edited and translated books

5. Batanov O (red), *Konstytutsiino-pravovi problemy mistsevoho samovriaduvannia ta detsentralizatsii publichnoi vlady v Ukraini* (Talkom 2021).
6. Batanov O, Bedrii R (red), *Detsentralizatsiia publichnoi vlady v Ukraini u konteksti zarubizhnogo dosvidu ta yevrointehratsiinykh protsesiv* (SPOLOM 2021).
7. *Dosvid detsentralizatsii u krainakh Yevropy: zb. dok.* (per. z inoz. mov., In-t zak-va Verkhovnoi Rady Ukrainy 2015).
8. Franko I, 'Shcho take hromada i chym вона повинна бути?', I Franko, *Zibrannia tvoriv: u 50 t.: T. 44. Kn. 2* (Nauk. dumka 1985) 175.
9. Halai A (red) *Instrument monitoringhu "Mistsevyi indeks prav liudyny"*. Versiia 20.10.2018 (UHSPL 2018).
10. Horbatenko V, 'Hromadianskist' v Yu Shemshuchenko (red), *Yurydychna entsyklopediia: v 6 t. T. 1: A–H* (Vyd-vo "Ukrainska entsyklopediia" imeni M. P. Bazhana 1998) 647–648.
11. *Indykatory mistsevoi pravozakhysnoi pasportyzatsii: Instrument monitoringhu ta otsiniuvannia diialnosti mistsevoi vlady shchodo realizatsii ta zakhystu prav liudyny* [Naukovo-praktychne vydannia] (Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny 2017).
12. Pyrozhkov S, Khamitov N, Holovakha Ye ta in. (red. kol.) *Zberezhenia i rozvytok Ukrainy v umovakh viiny ta myru: natsionalna dopovid* (Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy 2024).
13. Tokvil A, *Pro demokratiuu v Amerytsi* (per. z fr., Vsesvit 1999).

Journal articles

14. Baimuratov M, Kofman B, "Munitsypalna liudyna": parametralni oznaky, poniattia, rol i znachennia v formuvanni i funktsionuvanni lokalnoi demokratii ta demokratychnoi pravovoi derzhavnosti' [2022] 5 Analitychno-porivnialne pravoznavstvo 37–43.
15. Baimuratov M, Kofman B, 'Militaryni konstytutsionalizm: do pytannia pro formuvannia, rozuminnia i oformlennia fenomenolohii' [2022] 3 Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy 6–18.
16. Baimuratov M, Kofman B, 'Munitsypalni prava liudyny yak nova konstanta natsionalnoho munitsypalnoho i konstytutsiinoho prava' [2020] 10 Pravo Ukrainy 63–80.
17. Batanov O, 'Kontseptosfera munitsypalnoho prava' [2020] 10 Pravo Ukrainy 13–31.
18. Boiarskyi O, 'Stanovlennia fenomenolohii munitsypalnoi liudyny v mezhakh hromadianskoho suspilstva i derzhavy' [2020] 2 Chasopys Kyivskoho universytetu prava 110–118.
19. Demydenko V, 'Modernizatsiia instytutu pravosub'iektnosti terytorialnoi hromady v umovakh voiennoho stanu, pislivoiennoho rozvytku Ukrainy ta Yevropy' [2023] 2(26) Filozofski ta metodolohichni problemy prava 82–89.
20. Haliakhmetov I, 'Trans- i mizhdystyplinarni pidkhody piznannia predmeta ta metodu munitsypalnoho prava Ukrainy' [2020] 10 Pravo Ukrainy 32–48.
21. Liubchenko P, 'Munitsypalno-pravovi vidnosyny: poniattia, sutnist, vydy' [2020] 10 Pravo Ukrainy 49–62.
22. Mishyna N, Holovko K, 'Tendentsii systematyzatsii munitsypalnoho prava Ukrainy' [2020] 10 Pravo Ukrainy 97–109.
23. Potapchuk H, 'Ekolohichni konstytutsionalizm: do pytannia pro metodolohiiu piznannia (rozuminnia, vyznachennia ta doslidzhennia)' [2022] 4(48) Publichne pravo 38–53.
24. Strilchuk V, 'Munitsypalni prava osobystosti: analiz kriz pryzmu hlobalizatsiinykh ta intehratsiinykh protsesiv' [2020] 10 Pravo Ukrainy 81–96.
25. Verlos N, 'Retseptsii u munitsypalnomu pravi' [2020] 10 Pravo Ukrainy 110–122.

Conference papers

26. Baimuratov M, Kofman B, 'Rol orhaniv mistsevoho samovriaduvannia Ukrainy v sferi zakhystu prav liudyny v period voiennoho stanu: do formuvannia prakseolohichno-kompetentnoi paradyhmy', *Nezalezhnist Ukrainy: prava liudyny ta natsionalna bezpeka: Nezalezhnist Ukrainy: prava liudyny ta natsionalna bezpeka: zbirnyk materialiv Druhoi*

Олександр Батанов

mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Lviv, 20 travnia 2022 r.) (L Yarmol uporiad, Halytska vydavn. spilka 2022) 83–89.

Theses

27. Batanov O, 'Funktsii terytorialnykh hromad yak sub'iektiv mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini' (dys kand yuryd nauk 2001).

Websites

28. Biehl J, 'The Politics of Social Ecology: Libertarian Municipalism' (January 1, 1999) <<https://social-ecology.org/1999/01/the-politics-of-social-ecology-libertarian-municipalism>> (accessed: 10.05.2024).
29. Bookchin M, 'Thoughts on Libertarian Municipalism' (August 26, 1999) <<https://social-ecology.org/wp/1999/08/thoughts-on-libertarian-municipalism>> (accessed: 10.05.2024).
30. Vlada rf zvilniaie Dalekyi Skhid vid naseleennia: hrupa IS onovyla dani shchodo vtrat okupantiv (Informatsiinyi Sprotyv 07.08.2023) <<https://sprotyv.info/analitica/vlada-rf-zvilnya%D1%94-dalekij-shid-vid-naseleennya-grupa-is-onovila-dani-shchodo-vtrat-okupantiv>> (accessed: 10.05.2024).
31. Kaplan Yu, Dvihun A, 'Adaptatsiia veteraniv viiny do myrnoho zhyttia: pomichnyk veterana' (06.11.2023) <<https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/adaptatsiya-veteraniv-viiny-do-myrnoho-zhyttia-pomichnyk-veterana>> (accessed: 10.05.2024).
32. Obhovorennia Kontseptsii statusu hromady yak yurydychnoi osoby <<https://www.youtube.com/watch?v=CjOLZ-XHwB8>> (accessed: 10.05.2024).
33. Chas dydzhytalnykh zmin: nova mozhlyvist dlia tsyfrovizatsii ukrainskykh hromad (Detsentralizatsiia 31.01.2023) <<https://decentralization.ua/en/news/16062>> (accessed: 10.05.2024).

Oleksandr Batanov

A PERSON IN LOCAL SELF-GOVERNMENT:
PROBLEMS OF INTERACTION IN THE CONTEXT
OF THE CHALLENGES OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

ABSTRACT. The article is devoted to the peculiarities and problems of realization of human rights in the field of local self-government in the context of martial law and the Russian-Ukrainian war. The full-scale armed invasion of the Russian Federation has significantly affected the state of human rights in general and in territorial hromadas in particular. Real local self-government, decentralization of power and human rights, their realization and protection are inextricably linked phenomena and processes. Despite the significant economic, social, environmental and other problems caused by martial law, the decentralization processes in Ukraine, launched in 2014, have not stopped. Territorial hromadas, the formation and development of legal personality of which is the main goal of the reform processes, are gradually acquiring the features of full-fledged subjects of local self-government, the main bearers of its functions and powers, active participants in economic, social, cultural, environmental, informational and other municipal relations. The content of these relations is primarily formed by municipal human rights, etc., those subjective rights, the realization and sometimes protection of which is conditioned by the specifics of the life of territorial hromadas. It is also noted that the relevance of studying the human dimension of local self-government and decentralization processes is due to new challenges for our state caused by the full-scale armed aggression of the Russian Federation.

Therefore, today there is a need for scientific analysis and further resolution of problematic issues related to ensuring the realization of human rights as a resident – a member of a territorial hromada, implementation of systemic measures to protect them in the context of not only national security challenges, but also in the context of the prospects for post-war recovery and sustainable development of territorial hromadas.

The purpose of the article is to outline the peculiarities of the human dimension of local self-government in the context of the Russian-Ukrainian war.

The author emphasizes that the existence of systemic problems under martial law, primarily economic, social, cultural, environmental, informational, etc., relating to the full functioning of territorial hromadas and, over time, the reconstruction of the destroyed municipal infrastructure, indicates the significant role and importance of local self-government in the processes of realization of most human rights. In turn, it is human rights that determine the content and focus of the activities of all actors of the local self-government system in various areas of municipal life.

It is emphasized that the Russian-Ukrainian war has had a dramatic impact on the priorities of many territorial hromadas in Ukraine. New economic, social, cultural, environmental, information and other challenges of municipal life necessitate the formation of innovative approaches to the human rights protection potential and human-centered orientation of municipal authorities in terms of ensuring, institutional and procedural guarantees of human rights protection of a member of a territorial hromada, the main areas of improvement of municipal human rights protection activities, etc. In this context, the article focuses on the trends in the development of territorial hromadas, legislation on local self-government and municipal law in the context of modern challenges.

KEYWORDS: local self-government; decentralization; human rights; territorial hromada; local issues; post-war recovery; municipal reform.